

СЕКЦІЯ 7. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК [159.922.76+159.942.2]-053.6:376-056.36
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-3-26>

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ
ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСІБ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ
РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Вовченко Ольга Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, докторант

*Інститут спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України*

olgawow4enko@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4399-0118

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні важливості та ефективності застосування психологічного супроводу формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку, з урахуванням стану сформованості загального рівня емоційного інтелекту. Досягнення мети дослідження забезпечувалось поетапним вирішенням основних завдань: констатування первинного стану сформованості емоційного інтелекту в підлітків із порушеннями розумового розвитку; характеристика та опис сутності надання комплексного психологічного супроводу та психологічної допомоги в процесі формування емоційного інтелекту досліджуваних підлітків; перевірка ефективності психологічного супроводу з формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Методи. З метою розв'язання поставлених завдань і забезпечення достовірності положень та висновків було використано метод психодіагностики (методика «Емоційний інтелект» за Н. Холмом), бесіди, спостереження; було створено контрольну та експериментальну групу. Контрольна група передбачала проведення виключно процедури психодіагностики. Експериментальна група, окрім психодіагностичних процедур, проходила низку психологічних практик.

Результати. За результатами дослідження було встановлено низький рівень емоційного інтелекту, емоційної обізнаності, емпатії, управління власними емоціями та середній рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей. Емоційний інтелект визначався низьким рівнем сформованості, але в процесі дослідження та психологічного впливу встановлено якісну та кількісну динаміку за його показниками, зокрема емпатії, та підвищення загального рівня емоційного інтелекту.

Висновки. Розроблено програму психологічного супроводу, що реалізується за двома напрямками – основним і додатковим. Основний напрям – це безпосередній вплив на особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку, додатковий – це вплив на досліджуваних підлітків через його найближче оточення: сім'ю, педагогів, вихователів.

Ключові слова: підлітковий вік, порушення розумового розвитку, психологічний супровід, психологічна допомога, емоційний інтелект.

**PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR THE FORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
OF PERSONS WITH DISORDERS OF MENTAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE**

Vovchenko Olha Anatoliivna,

Candidate of Psychological Sciences, Doctoral Student

*Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

olgawow4enko@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4399-0118

The purpose of the article is to scientifically substantiate the importance and effectiveness of the psychological support of the formation of emotional intelligence of adolescents with intellectual disabilities, taking into account the state of formation of the general level of emotional intelligence. The purpose of the study was provided by a step-by-step solution of the main tasks: stating the initial state of formation of emotional intelligence in adolescents with intellectual disabilities; characteristics and descriptions of the essence of providing comprehensive psychological support and psychological assistance in the process of forming the emotional intelligence of adolescents; checking the effectiveness of psychological support for the formation of emotional intelligence of the studied adolescents.

Methods. To solve the tasks and ensure the reliability of the provisions and conclusions, the method of psychodiagnostics (the method of “Emotional Intelligence” by N. Hall), conversations were used; a control and experimental group was created. The control group provided only for the procedure of psychodiagnostics. The experimental group, in addition to psychodiagnostic procedures, underwent a number of psychological practices.

Results. The study found a low level of emotional intelligence, emotional awareness, empathy, self-management and an average level of ability to recognize other people’s emotions. Emotional intelligence was determined by a low level of formation, but in the course of research and psychological impact established qualitative and quantitative dynamics of its indicators, including empathy, and an increase in the overall level of emotional intelligence.

Conclusions. The program of psychological support which is realized in two directions – the basic and additional is developed. The main direction is a direct impact on the personality of a teenager with intellectual disabilities, an additional one is the impact on the studied adolescents through his immediate environment, through family, teachers.

Key words: *adolescence, mental retardation, psychological support, psychological assistance, emotional intelligence.*

Вступ

Реформування освіти в Україні в контексті тенденцій рівності передбачає реалізацію дитиноцентрованої парадигми, яка є визначальною в процесі оновлення європейських освітніх систем. Сучасна система освіти має передбачати створення таких умов, за яких дитина з порушеннями психофізичного розвитку отримує змогу сформувати власні особисті цінності, реалізувати власну життєву програму. Особливо це актуально в умовах трансформації українського суспільства, соціальних зламів і криз. Переосмислення суспільством ставлення до дітей із порушеннями психофізичного розвитку, зокрема осіб із порушеннями розумового розвитку, яке відбувається нині, визнання їхніх прав, визначення цілей, завдань, пріоритетних підходів до їх розвитку, навчання, виховання, психологічного супроводу зумовлює необхідність визначення оптимальних соціально-психолого-педагогічних умов.

Сучасна спеціальна педагогіка та спеціальна психологія передбачають переформування традиційної практики навчання, виховання, психологічної допомоги дітям із психофізичними порушеннями. Важливе місце в цьому контексті належить питанням психологічного супроводу, психологічній корекції, психологічній терапії. Сучасними пріоритетними напрямами психологічної допомоги дітям, зокрема підліткам із порушеннями розумового розвитку в Україні є індивідуалізація психологічної допомоги (психологічної діагностики, психологічної корекції), застосування особистісно орієнтованих технологій.

На сучасному етапі розвитку спеціальної психології є широкий спектр психологічних технологій із надання психологічної допомоги, формування психологічного супроводу, корекції та розвитку особистості підлітків. Представники комплексного під-

ходу В. Авраменко, Н. Демченко, Ф. Фелс та інші зазначали, що для ефективної роботи з підлітками з порушеннями розумового розвитку доречно використовувати широкий спектр психокорекційних і терапевтичних технологій, «інтеграцію та комбінування один з одним із метою більш повного та якісного впливу на формування особистості» (Авраменко, 2016; Демченко, 2016; Fels, 2016). Тому у психокорекційній і психотерапевтичній роботі з підлітками з порушеннями розумового розвитку значну роль відіграє саме комбінаторність технік та інноваційно-корекційних технологій, як, наприклад, арттерапія, тілесно-рухова та ігрова терапія.

Л. Степовий як представник мультимедійного підходу зазначав, що успішність підбору технологій психологічного впливу залежить від емоційного включення суб’єкта впливу. Емоційне включення визначає ефективність методики. Так, вчений виокремлював низку характеристик, «наявність яких забезпечує той чи інший ступінь емоційного включення підлітка в психотерапевтичну чи психокорекційну діяльність» (Степовий, 2015). З огляду на предмет дослідження, а саме емоційний інтелект, чим більшу кількість параметрів буде представлено в певній вправі, тим більшою мірою вона сприятиме формуванню емоційного інтелекту підлітка, того чи іншого функціонального стану емоційної сфери особистості та структурних компонент емоційного інтелекту. До таких характеристик належать ритм і темп вправи (музика, вислови-цитати, танець, пластико-драматичні дії), зміст (текст, казка, малюнок, фотографія, колаж), форма (малюнок, скульптура, колаж, пластиково-рухова композиція), складність використання та доцільність для підлітка. Наявність усіх перелічених характеристик в одній вправі чи методиці сприяє результативності й «екологічності»

використання її психологом у роботі з підлітком у процесі формування емоційного інтелекту.

Актуальність дослідження, власне дослідження стану сформованості емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку та психологічного супроводу формування саме емоційного інтелекту зумовлюється, по-перше, вирішенням нагальної потреби розроблення ефективних технологій розвитку особистості з порушеннями розумового розвитку на різних вікових етапах її становлення, зокрема в такому складному періоді, як пубертат. По-друге, формування і розвиток емоційного інтелекту як запоруки ефективного входження особистості підлітка в сучасний соціальний простір. Оскільки, на нашу думку, з огляду на вже отримані результати та дослідження емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку, його вплив на структуру особистості, він виступає гарантом та підтримкою особистісного конструкту, поведінкових особливостей, що допомагають пристосовуватися підлітку до динамічних трансформаційних процесів у світі (на глобальному і локальному рівнях). У зв'язку з цим актуальною проблемою сучасної спеціальної психології є не лише формування побутових навичок, що було пріоритетним десятки років тому, а набуття нових актуальних умінь, практичного пізнання не лише певної професії, а й самого себе. Нового значення набувають такі поняття, як особистісна саморегуляція особистості з порушеннями розумового розвитку, психолінгвістичні аспекти емоційної саморегуляції, формування емоційного інтелекту, вміння вербалізувати свої почуття, переживання, формування особистісних компетентностей (не лише професійних) особистості з порушеннями розумового розвитку.

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні важливості та ефективності застосування психологічного супроводу формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку з урахуванням стану сформованості загального рівня емоційного інтелекту та його компонентів.

Відповідно до мети дослідження визначено та сформульовано такі завдання:

- констатувати початковий стан сформованості емоційного інтелекту в підлітків із порушеннями розумового розвитку;
- охарактеризувати та описати сутність надання комплексного психологічного супроводу та психологічної допомоги в процесі формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку;

– перевірити ефективність надання психологічного супроводу з формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Ефективність формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку повною мірою залежить від здатності до ідентифікації себе та власного «Я», від здатності до саморегуляції та самоконтролю. Як зазначала М. Микитенко, є два види ідентифікації: інтеріоризаційна та екстеріоризаційна, що є безпосередніми механізмами розвитку самосвідомості, а отже, і саморегуляції, рефлексії та самоконтролю підлітка (Микитенко, 2017). Інтеріоризаційна ідентифікація забезпечує «самопривласнення» і відчуття іншого (забезпечення формування емпатії – основної з компонент емоційного інтелекту). Екстеріоризаційна ідентифікація забезпечує перенесення своїх почуттів і мотивів на іншого (розвиток власне самого емоційного інтелекту). Так, взаємодія цих ідентифікаційних механізмів уможливує подальший особистісний розвиток підлітка, формування особистісної саморегуляції та важливої для формування емоційного інтелекту емоційної саморегуляції. Л. Булгакова та А. Ванда констатують, що розвиток ідентифікаційних процесів у підлітковому віці відбувається не тільки щодо інших людей, але й у ставленні до оточуючих предметів, наприклад до улюблених побутових речей (дзеркала, ручки, сумки, рюкзака, одягу) під час корекційних вправ, неживих об'єктів, до яких дитина відчуває прихильність (улюблений телефон, талісман тощо). Саме тому підліток легко ідентифікує себе з лялькою або іншою іграшкою, людиною на фотокартці, вигаданим героєм, літературним персонажем під час корекційних занять (Булгакова, 2015; Wanda, 2014). Такі погляди вчених підтверджують відповідність і адекватність вибраних нами комбінаторності технології психокорекційного впливу в процесі психологічного супроводу – лялькотерапія, театротерапія, ігрова терапія у формуванні емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Як зазначає П. Мілс, роль ідентифікаційного механізму з точки зору процесів самопізнання та пізнання іншої людини є невід'ємною частиною будь-якої психологічної допомоги в підлітковому віці (Mils, 2017). Зазначимо, що перша ідентифікація особистості відбувається з батьками, але з часом коло людей, з якими особистість себе ідентифікує, розширюється: це рідні, вихователі, педагоги, однолітки, рідше

літературні персонажі, герої мультфільмів, фільмів. Через ідентифікацію підліток пізнає іншу людину, через наслідування переносить отримані знання про інший суб'єкт на себе і, приміряючи їх, стає здатним до розрізнення схожого та відмінного, що призводить до формування рефлексії, самозвіту та формування розуміння себе, своїх почуттів, емоцій переживань.

Однією з умов формування емоційного інтелекту, зазначає Ю. Корольова, є розвиток емпатії та емоційного аспекту психолінгвістики, шляхом збагачення знань про емоції, почуття (Корольова, 2014). Так, для формування в підлітків із порушеннями розумового розвитку певного рівня емоційного інтелекту ми намагалися впродовж зустрічей, що слідували після психологічної діагностики, заохочувати вираження ними різних емоційних станів, їх вербалізації та диференціації в різних побутових ситуаціях, виявляючи до підлітків увагу, довіру, чуйне ставлення, пояснюючи їм зміст моральних почуттів, обговорюючи з ними причини і наслідки їхніх проблем, поведінки тощо.

Розвиток емоційного відгуку, формування цінності емоцій, почуттів, стосунків з іншими є однією з умов, що становить основу формування емоційного інтелекту, а також сприяє вдосконаленню як розуміння, так і співчуття, співпереживання у ставленні до інших людей (гуманна позиція) – значущих дорослих й однолітків. Адже підліток із гуманною позицією позитивно ставиться до однолітків, добре знає їхні інтереси, настрої, бажання, охоче і за власною ініціативою ділиться тим, що має, допомагає іншим, не розраховуючи на похвалу чи винагороду, а робить це виключно зі співчуття, бажання допомогти або тому, що отримує від цього радість, задоволення. Гуманна позиція у ставленні до однолітків найбільш сприятлива для формування емоційного інтелекту. Таке ставлення, тобто гуманне, підкреслює В. Мельниченко, розвивається та формується в підлітковому віці через здатність сприймати, розпізнавати та диференціювати емоційні стани інших людей, приходити їм на допомогу, враховувати інтереси оточуючих у процесі постановки та досягнення своєї мети (Мельниченко, 2016).

Однією з умов формування емоційного інтелекту є формування здатності до копіювання емоцій, розуміння причини тих чи інших емоційних станів, співчуття та співпереживання партнера, вербалізація власних переживань тощо. М. Микитенко вважає, що для ефективного формування емоційного інтелекту необхідним є не лише розуміння та верба-

лізація емоційних станів, а й «формування здатності підлітка до мімічно-моторного відображення емоцій іншої людини, в чому активною допомогою психологу є використання методик тілесно-рухових технологій психологічного впливу на особистість. Оскільки саме цей тип методик дає змогу підлітку отримувати не лише візуальну інформацію про стан партнера, але й активізувати (в процесі копіювання, повторення, віддзеркалення емоції власним обличчям чи тілом) спогади, знання, досвід про власні аналогічні переживання цього емоційного стану, почуття» (Микитенко, 2017). Як зазначав Н. Холл, одна з успішних передумов формування та розвитку емоційного інтелекту – отримання суб'єктом психомоторної інформації про емоцію. Отже, процес розпізнавання станів за експресивними ознаками обличчя ми розглядаємо в загальнопсихологічному плані як співвіднесення перцептивного образу й еталонів, які зберігаються в пам'яті. Це складний комплексний процес, який реалізується під час безпосередньої взаємодії з іншими людьми і підкоряється загальним законам відображення предметів реального світу. Водночас він має специфічні відмінності, що відрізняють його від розпізнавання статичних об'єктів. Розпізнавання різних емоцій здійснюється нерівномірно, за ступенями, вибірково, фіксуються і як форми вияву, і як комплексна емоційна реакція. Здатність до розпізнавання емоцій не є загальною характеристикою, вона детермінована досвідом спілкування з іншими людьми.

Варто зазначити, що однією з важливих умов саме практичного формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку є система взаємин підлітка з оточуючими у двох важливих лініях психологічного впливу: підліток – дорослий і підліток – підліток. Взаємини «підліток – дорослий» мають основне значення, виступають першоосновою всіх видів його ставлення до дійсності та джерелом психічного розвитку. З процесом дорослішання в підлітка виникають і далі посилюються потреби в самостійності, творчості, самопізнанні, реалізувати, які він прагне з однолітком як із рівним собі партнером. Саме тому в процесі формування емоційного інтелекту нами було передбачено спільні види діяльності як із педагогом, психологом, батьками, так і з однолітками.

2. Методологія та методи

З метою розв'язання поставлених завдань і забезпечення достовірності положень та висновків нами було використано

метод психодіагностики, що дало змогу визначити рівні емоційного інтелекту. Психологічна діагностика стану сформованості емоційного інтелекту в підлітків із порушеннями розумового розвитку здійснена за допомогою методики «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом), бесіди, спостереження.

Було створено контрольну та експериментальну групу. Контрольна група передбачала проведення виключно процедури психодіагностики. Експериментальна група, крім психодіагностичних процедур, проходила низку психологічних практик. Дослідженням було охоплено 110 підлітків із порушеннями розумового розвитку. Експериментальна група становила 60 підлітків, контрольна – 50. Психодіагностика проводилась відповідно до інструкцій, із дотриманням необхідних вимог та використання інструментарію у спеціальних загальноосвітніх школах-інтернатах м. Києва. Експериментальна група – група, де було реалізовано психологічний супровід і його складники. Контрольна група – група, де не здійснювався психологічний вплив за окресленими аспектами.

3. Результати та дискусії

Дослідження стану сформованості емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку проведено за допомогою методики «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом). За результатами діагностики було встановлено низький рівень емоційного інтелекту, емоційної обізнаності, емпатії, управління власними емоціями та середній рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей. За результатами діагностування жоден із показників не визначався високим рівнем у контрольній групі (далі – КГ), в експериментальній групі

(далі – ЕГ) емпатія у 5% визначалася високим рівнем, що на 5% більше порівняно з результатами діагностики підлітків порушеннями розумового розвитку до використання психологічних консультацій, психокорекційних занять, загалом активізації психологічного супроводу (Табл. 1).

Беручи до уваги отримані результати, варто зазначити позитивну динаміку в експериментальній групі щодо покращення рівня емоційної усвідомленості на 10%, управління власними емоціями на 15%, самомотивації на 5%, емпатії на 15%, здатності до розпізнавання емоційних станів на 5% – порівняно з підлітками КГ. Покращення ж показників загального рівня емоційного інтелекту не відбулося і залишилося незмінним у КГ та ЕГ, що свідчить про потребу подальших наукових пошуків, розробок та вдосконалення технологій психологічного впливу на загальний рівень формування емоційного інтелекту.

Доречно зазначити, що після використання психологічних практик було констатовано позитивну динаміку в експериментальній групі щодо формування емоційного інтелекту за віковим критерієм (показники зведено за результатами психодіагностики за класами навчання) порівняно з підлітками з порушеннями розумового розвитку контрольної групи (табл. 2, табл. 3).

За результатами дослідження, емоційний інтелект визначається низьким рівнем сформованості, але в процесі дослідження встановлено якісну та кількісну динаміку за його показниками, зокрема емпатії та підвищенням загального рівня емоційного інтелекту. У підлітків із порушеннями розумо-

Таблиця 1

Порівняльний аналіз сформованості емоційного інтелекту та його складників за методикою Н. Холла в підлітків із порушеннями розумового розвитку (до формувального експерименту КГ та ЕГ) та після психологічного впливу (у %)

Показники	Рівні								
	Низький			Середній			Високий		
	До формуючого експерименту	ЕГ	КГ	До формуючого експерименту	ЕГ	КГ	До формуючого експерименту	ЕГ	КГ
Загальний рівень емоційного інтелекту	95	95	95	5	5	5	–	–	–
Емоційна усвідомленість	90	85	95	10	15	5	–	–	–
Управління власними емоціями	80	70	85	20	30	15	–	–	–
Емпатія	80	65	80	20	30	20	–	5	–
Здатність до розпізнавання емоцій інших людей	40	35	45	60	65	55	–	–	–

вого розвитку експериментальної групи основною емоцією, яка потребує подальших психологічних втручань та психотерапевтичних практик, є гнів, констатовано також недостатню та часткову сформованість образу «Я», вибіркочу та недостатню сформованість психічних процесів і низький рівень їх регуляції, але водночас констатовано зростання показників прийняття себе та прийняття інших, рівня адаптованості до оточення (здатність адекватного вираження емоції відповідно до ситуації), зростання показників комунікативних здібностей та усвідомлення співпереживання (емпатія). У підлітків експериментальної групи досить сформована здатність до ідентифікації та розуміння емоційних станів.

Перевірка достовірності та ефективності результатів використання психологічного супроводу була здійснена за допомогою t-критерію розподілу Стьюдента, що підтверджує саме ефективність застосування визначених умов і розробленої програми психологічного супроводу формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку (Табл. 4).

Статистична значущість різниці між вихідними та підсумковими даними контрольної та експериментальної груп до і після формування експерименту щодо рівня сформованості емоційного інтелекту визначалася за допомогою застосування t-критерію Стьюдента. З огляду на значення в контрольній групі критерій Стьюдента (тобчисл=0,382) не перевищує критичне значення $t_{табл}=2,044$, отже, гіпотеза про випадковий характер коефіцієнта регресії не відхиляється, а вплив формуючого експерименту в контрольній групі вважається неістотним. Значення критерію Стьюдента в експериментальній групі (тобчисл=2,197)

перевищує критичне значення $t_{табл}=2,025$, отже, гіпотеза про випадковий характер коефіцієнта регресії відхиляється, а вплив формуючого експерименту в експериментальній групі вважається істотним.

Таким чином, у результаті проведення аналізу даних визначається прогресивна динаміка результатів щодо рівня сформованості емоційного інтелекту та його компонентів. Це є вагомим підставою для підтвердження ефективності програми психологічного супроводу досліджуваних підлітків та подальшої можливості її застосування на практиці, з індивідуальними коригуючими змінами, відповідно до кожного підлітка та його родини.

Тому зазначимо, що методологічним підґрунтям розробки психологічного супроводу підлітків із порушеннями розумового розвитку з метою формування емоційного інтелекту та впровадження програми психологічного корекційного впливу на формування EQ (емоційний інтелект) підлітків із порушеннями розумового розвитку стала інтеграція психоаналітичних, когнітивних і сучасних інноваційних арттерапевтичних методик (музична терапія, ігрова терапія, тілесна терапія тощо).

Розроблення психологічного супроводу щодо формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку відбувалося з урахуванням компонентів EQ і врахуванням потенційних можливостей особистісного розвитку таких підлітків. Структура програми зумовлена метою, принципами, завданнями, формами та методами психокорекційних технологій, які безпосередньо впливають на особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку.

Теоретичним і методичним підґрунтям психологічного супроводу стали положення особистісного, діяльнісного та системного

Таблиця 2

Порівняльний аналіз стану сформованості емоційного інтелекту в підлітків із порушеннями розумового розвитку експериментальної групи за віковим критерієм (у %)

%	5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	9 кл.	Загальний результат
Високий	–	–	1	1	–	0,5
Середній	8	9	14	16	19	13,5
Низький	92	91	85	83	81	86

Таблиця 3

Порівняльний аналіз стану сформованості емоційного інтелекту в підлітків із порушеннями розумового розвитку контрольної групи за віковим критерієм (у %)

%	5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	9 кл.	Загальний результат
Високий	–	–	–	–	1	0,2
Середній	5	10	11	14	20	12
Низький	95	90	89	86	79	87,8

Таблиця 4

Статистичний аналіз даних впливу психологічного супроводу підлітків із порушеннями розумового розвитку експериментальної та контрольної групи (аналіз значущості різниці в оцінках)

Рівень оцінки	Контрольна група		Експериментальна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Середнє X	13,5	13,8	13,5	16,3
Дисперсія G	3,1	3,9	3,1	3,48
Помилка m	0,46	0,44	0,46	0,58
Рівень вірогідності P	0,05		0,05	
Критерій Стьюдента (обчислюваний) t0,05	0,382		2,197	
Критерій Стьюдента (табличний) t0,05	2,044		2,025	

підходів. Згідно з особистісним підходом, формування емоційного інтелекту пов'язане із самоконтролем емоційних проявів і поведінковою саморегуляцією особистості, які визначаються способом ідентифікації підлітком сприйнятої інформації та вибором способу реакції на події навколишнього середовища. Згідно з діяльнісним підходом, формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку пов'язане із засвоєнням її як власності суб'єкта. Тобто в процесі формування EQ його варто розглядати як якість (здатність до диференціації, сприймання, розуміння, вираження емоцій, рефлексії), як процес (здатність до сприйняття та переживання поточної інформації, події чи досвіду, здатність до прогнозування власних дій, вчинків, поведінки). Згідно із системним підходом, формування емоційного інтелекту потребує систематичних комплексних та індивідуальних занять, що передбачатимуть формування тандему та позитивних установок у процесі спілкування.

В основу психодіагностичних процедур та психокорекційних занять було покладено дидактичні принципи спеціальної психології, зокрема принципи гуманізму, орієнтованості на підлітка, інновації в психокорекційній роботі, індивідуалізму та всебічності.

Таким чином, психологічний супровід формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку розглядався нами як система цілеспрямованого та організованого впливу на поведінкову, мотиваційну та емоційно-вольову сфери підлітка, який включав групові психокорекційні заняття з підлітками, індивідуальні терапевтичні консультації з підлітками, групові тренінги з батьками, індивідуальні терапевтичні консультації (за запитом, за потребою), групові та індивідуальні роботи з педагогами / вихователями / соціальними працівниками. Психологічний супровід розрізняється за кількістю учас-

ників (індивідуальні, групові), за формами психологічних впливів (тренінги, індивідуальні консультації), за засобами психологічного впливу (розвиваючі, корекційні, терапевтичні, рекомендаційні).

Мета використання психологічного супроводу в роботі з підлітками з порушеннями розумового розвитку – це формування усвідомлення власної поведінкової стратегії, усвідомлення почуттів, переживань та емоцій підлітком в конкретних ситуаціях (у певний момент часу), навчання підлітків керувати ними в процесі життєдіяльності, пошук соціально прийнятних способів реалізації, вивільнення та проживання емоційного спектра, як позитивного, так і негативного.

Основними завданнями, які ми ставили перед собою в процесі реалізації психологічного супроводу, були:

- створення системи взаємодії психолога з підлітком і найближчим оточенням (сім'єю, педагогами);
- усвідомлення, диференціація та вербалізація власних емоцій та емоційних станів, переживань;
- формування та розвиток здатності розуміти емоції й емоційні стани іншої людини, формування адекватної реакції;
- формування, усвідомлення та вербалізація власних потреб і мотивів діяльності та способів їх задоволення;
- формування адекватного образу «Я» підлітка;
- формування в підлітка самоконтролю за власними діями, емоціями та емоційними станами.

На підставі зазначених теоретичних положень було розроблено зміст методики, спрямованої на формування, розвиток і корекцію емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку в процесі спеціально організованих психокорекційних занять та спеціально розробленої психологічної програми.

Програма структурно передбачала реалізацію 4 блоків, розрахованих на підлітків із порушеннями розумового розвитку 5 класів (від 5 по 9 клас) у межах 52 годин. Заняття, що входили до модулів, були побудовані у формі тренінгових вправ, ігор з інтеграцією індивідуальної та групової роботи, психотехнологічної та просвітницької діяльності, в поєднанні різних технік психологічної роботи та психологічного впливу, як зазначалось вище.

Блок перший спрямований на формування та корекцію емоційної сфери загалом (агресивність, гнів, зміни настрою тощо), блок другий – на розвиток і формування когнітивних складників емоційного інтелекту (диференціацію емоцій, зіставлення їх, порівняння з минулим досвідом, самоконтроль, саморегуляція), блок третій – на формування психолінгвістичних аспектів емоційного інтелекту в підлітків із порушеннями розумового розвитку (вербалізація почуттів, емоцій, переживань), блок четвертий – на закріплення набутих знань, умінь і навичок та формування поведінкових аспектів, загального рівня особистісного розвитку. Для практичного при-

кладу та розуміння структурності програми розглянемо її частину, тематичні заняття та використання необхідних психологічних технологій для 7 класу із зазначенням кількості годин (2 години на 1 тему). Така структура була розроблена для кожного класу з однаковими блоками, але різним тематичним наповненням (табл. 5).

Крім основної програми для підлітків, було розроблено супроводжувальну консультативну програму для педагогів і батьків, яка використовувалася в експериментальній групі з метою комплексного впливу на формування емоційного інтелекту та розвитку особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку загалом. Основна мета додаткової програми – це комплексна взаємодія з основною програмою, що спрямована на самого підлітка з порушеннями розумового розвитку, яка впливатиме на формування емоційного інтелекту досліджуваних підлітків, шляхом сприяння гармонізації впливу зовнішнього соціального середовища розвитку підлітків засобами групової та індивідуальної просвітницької роботи з найближчим оточенням дитини,

Таблиця 5

Структура програми «Психологічний супровід формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку» (для 7 класу)

Змістові блоки програми	Теми корекційних занять	Технології змістових блоків програми	Кількість годин
1. Формування та корекція емоційної сфери	Заняття 1. «Мій настрій» Заняття 2. «Радість і сум» Заняття 3. «Злість» Заняття 4. «Страх – добре чи погано» Завдання 5. «Здивуй мене» Заняття 6. «Хто і який я?»	когнітивні арттерапевтичні тілесно-рухові	12
2. Формування когнітивних складників емоційного інтелекту	Заняття 1. «Як ми оцінюємо себе та інших?» Заняття 2. «Співчуття» Заняття 3. «Дружба: хто такі друзі й як їх знаходити» Заняття 4. «Допомога потрібна?» Заняття 5. «Доброта — основна чеснота людини: чи важко бути добрим?» Заняття 6. «Чим я пишаюся, а чим ні у своєму житті!» Заняття 7. «Довіра і турбота» Заняття 8. «Розуміння себе важливо! А оточуючих ...?»	когнітивні арттерапевтичні ігрові тілесно-рухові	16
3. Формування психолінгвістичних аспектів емоційного інтелекту	Заняття 1. «Мої почуття сьогодні» Заняття 2. «Обожнюю, коли...» Заняття 3. «Я дратівливий» Заняття 4. «Я добрий, але злий» Заняття 5. «Невдачі і моє ставлення до них» Заняття 6. «Мої страхи й тривоги» Заняття 7. «Агресивність і гнів: що це таке?»	когнітивні арттерапевтичні	14
4. Перевірка загального рівня емоційного інтелекту та формування поведінкових аспектів особистості	Заняття 1. «Хороший хлопчик, хороша дівчинка: які вони?» Заняття 2. «Мій ідеал: яким я хочу стати» Заняття 3. «Мій антигерой» Заняття 4. «Моя поведінка в конфліктних ситуаціях» Заняття 5. «Правила мого життя»	когнітивні арттерапевтичні ігрові тілесно-рухові	10

батьками та педагогами. Ця програма розроблена з метою сприяння гармонізації соціальної ситуації розвитку підлітка з порушеннями розумового розвитку як забезпечення зовнішніх передумов формування емоційного інтелекту.

Додаткову програму для батьків і педагогів зосереджено на розв'язанні таких завдань: ознайомлення дорослих із віковими, психофізичними та індивідуальними особливостями підлітків із порушеннями розумового розвитку; ознайомлення зі способами взаємодії з означеною категорією підлітків; сприяння формуванню позитивного ставлення дорослого до підлітка, що ґрунтується на безумовному прийнятті; формування адекватного ставлення дорослих до порушень емоційної та поведінкової сфери в підлітків із порушеннями розумового розвитку; сприяння усвідомленню дорослими власної ролі у формуванні емоційного інтелекту та загалом поведінки підлітка з порушеннями розумового розвитку.

Консультативна робота з педагогами проходила у двох формах: по-перше, індивідуальне консультування педагогів, класних керівників, вихователів, психологів, соціальних працівників, які працюють із підлітками експериментальної групи в навчальному закладі; по-друге, навчальні заняття із сучасних інноваційних технологій у роботі із зазначеною категорією підлітків. Навчальні заняття проходили у формі лекцій-консультацій за 4 тематичними блоками, що відповідали тематичним блокам програми для підлітків. Загальна кількість

годин для педагогів становила 38 годин. Кількість наданих індивідуальних консультацій не фіксована, однак навчальна програма складається, як зазначалось, із 4 блоків, які розкривають основні технології роботи з підлітками з формування емоційного інтелекту (табл. 6).

Робота з батьками полягала в проведенні семінарів-тренінгів батьківської ефективності та наданні індивідуальних консультацій із питань гармонізації стосунків батьків із підлітком із порушеннями розумового розвитку. Тому робота з батьками проводилась у двох формах: індивідуальній і груповій. Індивідуальна робота з батьками полягала в індивідуальному консультуванні батьків, яке поділялось на «планове» та «на запит». Планові індивідуальні консультації є такими, що передбачені потребою вирішення питань, які виникають у процесі спілкування та корекційної роботи з підлітком із порушеннями розумового розвитку. Планові індивідуальні консультації пропонує батькам психолог, де повідомляються індивідуальні особливості їхньої дитини, даються необхідні рекомендації. Індивідуальні консультації на запит надає психолог батькам виключно на їх прохання, кількість консультацій не фіксована, її визначають за потребами батьків та підлітків.

Групова робота з батьками полягала в проведенні низки семінарів-тренінгів батьківської ефективності щодо вирішення проблем неадекватних емоційних реакцій підлітка (агресивної поведінки, відсутності самоконтролю, емоційної холодності, жорстокості тощо). В основу розробки такого семінару-тренінгу

Таблиця 6

Структура консультацій-тренінгів для педагогів і вихователів спеціальних навчальних закладів

Змістові блоки програми	Теми корекційних занять	Кількість годин
1. Формування та корекція емоційної сфери	Лекції та практичні заняття з формування емоційного інтелекту різними техніками арттерапії: ізотерапія, фтотерапія, пісочна терапія, масло-терапія, кінотерапія, музична терапія. Лекції та практичні заняття з тілесно-рухових практик.	10
2. Формування когнітивних складників емоційного інтелекту	Лекції та практичні заняття з формування емоційного інтелекту та його складників методиками глинотерапії, тістоластики, пісочної терапії та ТРТ (тілесна терапія, танець, рух), елементів психологічного танцю (трансовий рух)	12
3. Формування психолінгвістичних аспектів емоційного інтелекту	Лекції та практичні заняття з формування психолінгвістичних аспектів емоційного інтелекту засобами казкотерапії, лялькотерапії, використанням методики метафористичних карт	10
4. Перевірка загального рівня емоційного інтелекту та формування поведінкових аспектів особистості	Лекції та практичні заняття з формування поведінки підлітків та загального рівня емоційного інтелекту методиками ігрової терапії, драмотерапії та психологічного театру, маскотерапії. Підсумки, загальні рекомендації з попередніх лекцій тощо.	8

покладено ідеї та принципи арттерапії та гештальттерапії. Призначення розробки семінару-тренінгу батьківської ефективності – сприяти гармонізації стосунків батьків із дитиною як опосередкованого впливу на формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Запропонована нами групова робота з батьками спрямована на розв'язання таких завдань: ознайомлення з віковими та психофізичними особливостями підлітків із порушеннями розумового розвитку; усвідомлення внутрішнього світу емоцій і почуттів підлітка та власного ставлення до нього; формування позитивного ставлення до підлітка; усвідомлення власної позиції щодо виховання підлітка й навчання ефективним способам взаємодії з ним; ознайомлення батьків з їх роллю у формуванні емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку та його значенням для подальшого життя в сучасному суспільстві. Під час проведення семінарів-тренінгів батькам було запропоновано різнобічну інформацію про вікові, психофізичні особливості підлітків із порушеннями розумового розвитку, про методи та стилі виховання підлітків, тести на пізнання себе, терапевтичні вправи, ігри, дискусії.

Висновки

Таким чином, нами виявлені та сформовані психолого-педагогічні аспекти побудови ефективного психологічного впливу на формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку. Розроблено програму психологічного супроводу, що реалізується за двома напрямками – основним і додатковим. Основний напрям – це безпосередній вплив на особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку, додатковий – це вплив на досліджуваних підлітків через їх найближче оточення, сім'ю, педагогів, вчителів. У рамках реалізації психологічного супроводу було застосовано індивідуальну консультативну діяльність за запитом батьків, опікунів, педагогів. Психологічний супровід реалізовувався через впровадження інди-

відуальних і групових форм впливу в поєднанні з елементами ігрової, розвиваючої, психокорекційної, психотерапевтичної (застосування сучасних інноваційних методик арттерапевтичного, когнітивного, гештальт підходів – пісочна, ігрова, музична, робота з метафоричними картами тощо) та просвітницької (лекторської) діяльності.

Основними технологіями формування та розвитку емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку є інтеграція індивідуальних і групових форм, які реалізовувалися в поєднанні з елементами тренінгової роботи, ігрової, розвивальної, психокорекційної, психотерапевтичної (інтеграція сучасних інноваційних методик арттерапевтичного та когнітивного підходів: пісочна, ігрова, музична, кіно- та фототерапія, робота з метафористичними картами, тілесно-рухова терапія тощо). Використання арттерапевтичних, тілесно-рухових та ігрових психокорекційних технологій впливала на формування здатності підлітка до усвідомлення та вербалізації власних емоцій, переживань, потреб, мотивів дій і вчинків, сприяла формуванню здібності до вербалізації емоцій та емоційних станів, формувала здатність до диференціації образу «Я», самоконтролю та емоційного контролю, забезпечувала подолання та упередження розвитку в підлітка невротизації, психопатологічної поведінки.

Ефективність впровадження окресленого комплексного психологічного супроводу із застосуванням психокорекційних технологій із метою формування і розвитку емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку здійснюється з позиції комплексного підходу різними групами фахівців, сім'єю, що об'єднані однією спільною метою, і полягає у врахуванні віку, особливостей особистості підлітка, наявності порушень психічного розвитку, унікальності, неповторності вікового періоду, в якому перебуває підліток, а комплекс заходів діє як метод нормалізації психічного здоров'я, стосунків у сім'ї та колективі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авраменко В. Психологічна допомога підліткам з порушеннями психофізичного розвитку. Миколаїв : Ліквар, 2016. 230 с.
2. Булгакова Л. Особливості формування та становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. Київ : Основа, 2015. 248 с.
3. Демченко Н. Психологічна допомога підлітку. Харків : Знання, 2016. 283 с.
4. Корольова Ю. Психологічні технології формування та корекції поведінки підлітків із розумовою відсталістю. Херсон : Обус, 2014. 189 с.
5. Мельниченко В. Особливості становлення особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Харків : Ліга, 2016. 117 с.
6. Микитенко М. Саморегуляція особистості з порушеннями психофізичного розвитку. Київ : Світ, 2017. 196 с.
7. Степовий Л. Психокорекційні методики формування та корекції емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями психофізіологічного розвитку. Чернівці : Ліга, 2015, 112 с.

8. Fels F., Kagan S. Structures for emotional and social Intelligence. New York : Bantam Books, 2016. 226 p.
9. Irkid G. Child aggression. New York : ETN. 2018. 286 p.
10. Mils P. Frustration and motivation: theory and research method. London, 2017. 234 p.
11. Wanda A. Emotional – cognitive structuring. Toronto, 2014. 148 p.

REFERENCES:

1. Avramenko, V. (2016). Psyholohichna dopomoha pidlitkam z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku [*Psychological assistance to adolescents with mental and physical disabilities*]. Mykolaiv: Likvar [in Ukrainian].
2. Bulhakova, L. (2015). Osoblyvosti formuvannia ta stanovlennia osobystosti z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [*Features of formation and formation of personality with intellectual development disorders*]. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
3. Demchenko, N. (2016). Psyholohichna dopomoha pidlitku [*Psychological help for a teenager*]. Kharkiv: Znannia [in Ukrainian].
4. Korolyova, Y. (2014). Psychological technologies of formation and correction of behavior of adolescents with mental retardation [*Psychological technologies of formation and correction of behavior of adolescents with mental retardation*] Kherson: Obus [in Ukrainian].
5. Melnychenko, V. (2016). Osoblyvosti stanovlennia osobystosti pidlitkiv z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [*Features of personality development of adolescents with intellectual disabilities*]. Kharkiv: Liha [in Ukrainian].
6. Mykytenko, M. (2017). Samorehuliatytsiia osobystosti z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku [*Self-regulation of personality with disorders of psychophysical development*]. Kyiv: Svit [in Ukrainian].
7. Stepovyi, L. (2015). Psykhokorektsiini metodyky formuvannia ta korektsii emotsiino-volovoi sfery pidlitkiv z porushenniamy psykhofizyolohichnoho rozvytku [*Psychocorrectional methods of formation and correction of the emotional and volitional sphere of adolescents with disorders of psychophysiological development*]. Chernivtsi: Liha [in Ukrainian].
8. Fels, F. (2016). Structures for emotional and social Intelligence. New York: Bantam Books.
9. Irkid, G. (2018). Child aggression. New York: ETN.
10. Mils, P. (2017). Frustration and motivation: theory and research method. London.
11. Wanda, A. (2014). Emotional – cognitive structuring. Toronto.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2020.
The article was received 16 June 2020.